

פולחן המקדש בספרות המגיה היהודית

מיכאל ד' שוורץ

אחת התוצאות המעניינות ביותר בחקר המגיה בעולם ההלניסטי-הרומי בשלהי העת העתיקה היא חשיפת הקירבה שבין המגיה לפולחן הקורבנות. כפי שנראה בהמשך, בפירוסיים המגיים היווניים (פמ"י), שנכתבו בין המאה השנייה למאה החמישית לספירה, טקסים רבים יכולים להתפרש כביטויים של פולחן קרבנות – ואם דעה זו נכונה ביחס לדת ההלניסטית, יש לה השלכות רבות גם על היהדות בשלהי העת העתיקה. כי באותה תקופה, אחרי החורבן בית המקדש, המסורת המגית היהודית המשיכה והתגברה, וכפי שנראה בהמשך, מסורת זו גם היא הושפעה מפולחן הקורבנות בבית המקדש.¹

לשתי תופעות אלה, המגיה והקורבנות, תכונות דומות, ואף היסטוריה משותפת במחקר המודרני. מתקופת הרפורמציה והלאה, שימשו שתי התופעות מעין שדה קרב, שבו התנהל המאבק על הגדרת הדת. כפי שהראו ג'וז סמית' ואחרים, אותם חוקרי דת שניסו להבדיל בין הנצרות הקדומה לבין דתות שכנות, שאבו מדעות הפרוטסטנטים, שהתנגדו לתפיסה הקתולית הרואה במיסה קורבן אמיתי של ישו;² לפי הפרוטסטנטים, זו תפיסה מגית ופרימיטיבית. גם במחקר התנ"ך, חוקרים כמו יחזקאל קויפמן ניסו להבדיל בין הפולחן הישראלי לפולחן הכנעני, שלדעתו התבסס על המגיה.³ בעקבות חורבן המקדש, הדגישו חכמי התלמוד, בין היתר, כי לימוד תורה, מעשים טובים ותפילה (היא "עבודה שבלב") מילאו את מקומה של עבודת הקורבנות במקדש.⁴

עם זאת, בספרות ההיכלות ובספרות האוטוטרית היהודית שבשלהי העת העתיקה, זכרון המקדש לא התעמעם. כפי שמציינים רחל אליאור, איתמר גרינוולד ואחרים, ספרות

* מאמר זה מבוסס על הרצאות שנישאו על ידי בקונגרס העולמי למדעי היהדות ובכינוסים על המגיה בעת העתיקה שנערכו בקליפורניה ובלונדון; והשוו: שוורץ, ענייני קרבנות; שוורץ, להבנת הריטואל. ברצוני להודות למשה אידל, שאול שקד, שרה א' גינסטון ודוד מלכיאל על הערותיהם. על הפולחן בתקופת בית שני ראו בער.

1 ראו סמית', נצרויות קדומות, ובמיוחד עמ' 33-35, 45; והשוו קלארק; תומס.

2 ראו קויפמן, למשל חלק א', עמ' 458-588; והשוו טיעונו של לוי, בפני האל, עמ' 77-91.

3 על הגות חז"ל אודות המקדש, ועל מיגוון האמצעים שבהם ניסו חז"ל למלא את החלל שהותיר החורבן ראו גולדשטיין. והשוו גנק, שם טען המחבר כי הגדרת הסוכה עוצבה על ידי אלמנטים מהמקדש (ארון, כרובים, פרוכות), וכן על ידי ההעתקה של דינים הקשורים באכילת קרבנות לאכילה בסוכה. אף אומנות בית הכנסת העתיקה וספרות מעידות על יחס מורכב למקדש החרב – ראו פיין, והשוו שוורץ, חכם, כוהן ופייטן.

ההיכלות משקפת השפעה של חוגי כוהנים – לפי מחקרים אלה, בהיעדרו של המקדש הארצי, השתדלו יורדי המרכבה לדמיין מקדש שמימי, על פולחנו.⁵ הקשרים בין המגיה לעבודת הקורבנות ברורים, ובמאמר שלפנינו אני מבקש לעסוק בהשפעת פולחן המקדש על ספרות המגיה בימי הביניים.⁶ הדיון יתמקד במקום הפולחן ברטוריקה של ספרים מגיים ובהשבעות, וכן בשימוש ביסודות הפולחן והטהרה בטקסים מגיים. שני נושאים אלה הם מוטיבים ספרותיים והם אינם מוגבלים לתחום העיוני או המעשי בלבד. יש לחקור כיצד מחברי הטקסטים שילבו מטבעות לשון, סיפורים קצרים, הבטחות ואזהרות, וטקסים לצורך רטורי מסוים, דהיינו על מנת להרשים את הקורא בכוח המגיה. סיפור או מיתוס, או פעולה טקסית, בעל אופי מפחיד ומוזר, עשוי לגרום לאפקט של יראה וכבוד אצל המשתתף במגיה; עובדה זו משפיעה על מהותה של המגיה לא פחות מאשר תוכנה.⁷

יתר על כן, כל טקס ניתן לפרשו משני כיוונים. כיוון אחד הוא כלפי מעלה: כל טקס דתי מקפל בתוכו דרישה מסוימת מאת הכוחות העליונים; הכיוון השני הוא כלפי מטה: הטקס משדר מסר לקהילה או לקוראים על מיבנה החברה, על כוחו של גיבור מסוים ועל הערכים של החוג החברתי של הנוכחים. לפיכך, יש בכל טקס עניין של שכנוע כפול: מחד, האל (או המלאך או השד) צריך להשתכנע שכדאי להיענות לבקשת המתחנן או לדרישת המגיין; ומאידך, המשתתפים בטקס מגי (או קוראי הטקסט) צריכים להשתכנע בערכה וביעילותה של הפעולה ובכוח המגי של מבצעה.

טקס בדיקת הסוטה

הדינמיקה שהוזכרה לעיל עולה מתוך המוטיב הראשון שנדון בו: טקסטים מגיים הטוענים כי פעולה מגית יכולה לשמש במקום פעולה מסוימת מעבודת המקדש. רעיון זה בא לידי ביטוי בשני סוגי טקסטים: בקטעי גניזה ובהם הדרכות לבדיקת הסוטה באמצעות שמות מגיים, ובתפילות שמופיעות בהקדמות לספרי גורלות. מזווית ראייה זו, נפתח בעיון בשימוש שנעשה בדמות המקדש ב"עניין סוטה", טקסט מן הספרות האזוטרתית היהודית, שנמצא בגניזת קהיר.⁸

- 5 ראו: אליאור; גרינוולד; שוורץ, תפילה מיסטית, עמ' 222-223. על תפיסת בית המקדש השמימי ראו אפסוביצר, בית המקדש.
- 6 לנושא זה ראו גם שוורץ, להבנת הריטואל; שוורץ, ענייני קרבנות.
- 7 לנקודה זו ראו שוורץ, מגיה כתובה; ראו גם במבוא לשיפמן ושוורץ, עמ' 52-62.
- 8 הטקסט: מרמורשטיין, עמ' 377-383, ולאחרונה שפר ושקד, א, עמ' 17-45. הקטע המצוטט כאן מכ"י ניריורק, בית מדרש לרבנים ENA 3635.17 וכן כ"י קיימברידג' TS K1.56 במהדורתם של שפר ושקד. והשוו שפר, ליטורגיה ומגיה, וראו אידל, עמ' 88-89. במאמר חשוב במיוחד, חקר ולטרי את יחסו ההלכתי של הטקסט להלכות חז"ל והגאונים – ראו ולטרי, והשוו גם שפר, ליטורגיה ומגיה, עמ' 541-544.

"עניין סוטה" מבוסס על טקס ה"סוטה" המתואר בספר במדבר (ה, יא-לא).⁹ בטקס המקראי על האיש החושד באשתו להביאה לכוהן; הכוהן משיע אותה ומשקה אותה מים מרים "מאריים", שהם "מים קדושים" שעורבבו בהם דברי האֵלָה (כתובים בדיו) ועפר מקרקע המשכן. אם אשמה האשה, "וְצָבְתָהּ בַטֶּנֶה וְנִפְלְאָה יִרְכָה" (שם, כז), ואם חפה היא – "וְנִקְתָה וְנִנְרָעָה וְרָע" (שם, כח). כידוע, מסכת אחת במשנה מתמקדת בהלכות סוטה, אף שלפי משנת סוטה ט, ט, הטקס בוטל על ידי רבן יוחנן בן זכאי.¹⁰ "עניין סוטה" מהווה ניסיון להחיות את הטקס המבוטל, בתקופה שאין בה משכן, אין כוהן גדול ואין מים קדושים.

הטקסט פותח במעין שלשלת קבלה של המגיה, שלפיה שם מיוחד של האל נמסר על ידי נושאי המסורת מדור לדור; שלשלות קבלה אלו (המקבילות לפתיחה של מסכת אבות¹¹) נפוצות בספרות המגיה וההיכלות.¹² מגמתה של שלשלת הקבלה היא כלפי מטה, כלומר לשכנע את הקורא כי הטקס החדשני "כשר" מבחינת המסורת. אולם, בשלשלות הקבלה אפשר לגלות גם עמדה מסוימת לגבי מנהיגי החברה האידאלית, וב"עניין הסוטה", הטקסט מספר כי בין השמות קיימים אלה השמות

שנגלו לאליהו בהר כרמל

ומהם שנגלו לכל נביא ונביא מפי

מסמריה¹³ העומד לפני הפרגוד עד

זמן סנהדרי ישראל שהיו יודעים בע'

שמות ושם בטהרה ושם בטומאה

וכל עיקר עשיות היו יודעין הכל.¹⁴

קטע זה עוסק בעיקר בשמות הקדושים שמסר מסמריה לנביאים ולחכמים, והמוסר מזהה את השמות עם השם המפורש היוצא מפי הכוהן הגדול ביום הכיפורים, ואף עם שבעים השמות של האל. מסורות אלה ידועות היטב בספרות התלמודית ובתורת הסוד, כולל ספרות ההיכלות.¹⁵ כמו כן טוען המחבר כי אותם שמות הם המרכיבים הפעילים בטקס הסוטה – והנה המשך הטקסט:

9 על הפנומנולוגיה של הטקס המקראי, ראו לויין, במדבר, עמ' 200-212.

10 על הסוטה בהגות חז"ל, ראו: דסטרו; האופטמן, עמ' 15-29.

11 הן דומות גם ל"סוריטיס" (sorites), שהוא סידרה של אישים או פרטים בשלשלת ברטוריקה היוונית – ראו פישל.

12 שוורץ, מגיה סכולסטית, עמ' 173-205. מטבע לשון זה של שלשלת הקבלה מופיע אף ב"ספר הרפואות לאספי הרופא", ספר רפואה עברי שנכתב כנראה בתקופה הביזנטית – ראו מונטנר; והשוו בית המדרש, ג, עמ' 155-156. על טקסטים אלה ראו שוורץ, מגיה סכולסטית, עמ' 193-194.

13 כנראה שם מלאך.

14 כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 3635 BNA, דף 17a (שפר ושקד, א, עמ' 19).

15 על מסורת זו של שבעים שמות ראו דן, מטטרון.

ודע וכן שמן אלו השמות הסתורות
 שהם שם המפורש היו משקין את
 השוטה ומכם השמות תצבה בטנה
 ותפול יריכה
 ואילו הדברים עם אלו השמות היו
 כותבין לה והם שם המפורש שהיה
 מזכיר כהן גדול בקדושה ובטהרה.¹⁶

לקטע זה יש השלכות רבות, הן מהבחינה ההיסטוריוגרפית והן מבחינת תפיסת המושג "השם הקדוש". כפי שציין ולטר, יש משמעות היסטוריוגרפית ופוליטית בשילוב הסנהדרין בשלשלת, לצד הכוהנים והנביאים. בשלשלת הקבלה הנורמטיבית ביותר, כלומר המשנה הראשונה במסכת אבות, בולט חסרונם של הכוהנים כמעמד חברתי;¹⁷ ואף המחבר של שלשלת קבלה זו כלל את החכמים ברשימת נושאי המסורת, אך הצורך לכך נבע מן הדגש הכוהני של הטקסט. כיוון שהטקסט המקראי דרש את השתתפותו של הכוהן הגדול, מתחזק בטקסט הזה כוחו של מעמד הכוהנים, אך כוללו את הסנהדרין ברשימה, המחבר מאזן את סמכות הכוהנים בסמכות החכמים. ועוד, החכמים והכוהנים שניהם היו קרובים למקור הקדושה, דהיינו השמות המגיים – ונראה בהמשך כי אותם שמות איפשרו לטקסט המגי להשתחרר מתחום המקדש.

בהמשך הטקסט רשומים השמות המגיים האמורים להיכתב יחד עם הקללה. לסברת המחבר, שמות אלה ולא המים הם הגורמים היעילים בטקסט, ובגללם צבתה בטנה ונפלה ירכה של האשה הסוטה:

ואין בה שום מרירה אלא את
 המים מרים לשום האלות והשמות
 שמהם היו מתים.¹⁸

בימינו, אומנם "אין לנו לא כהן ולא"¹⁹ מים קדושים,²⁰ אך המחבר מבשר כי יש "דרך הלקיחה שאנחנו עושים היום":²¹

דע ובין שאם יהיה האדם ירא
 שמים בזה הזמן וינקה נפשו מן
 החטאות ומן הזדונות וידרוך
 דרך הטהרה וטהרה בגופו

16 דף 17a שורה 18 עד 17b שורה 3 (שפר ושקד, א, עמ' 19).

17 על משמעות היעדרם של הכוהנים באבות א, א, השווה הר.

18 דף 17b שורות 11-13 (שפר ושקד, א, עמ' 19).

19 בכתב היד כתוב "ולמים" – ראו שפר ושקד, עמ' 28.

20 דף 17c שורות 18-19.

21 שם, שורות 17-18.

וטהרה בבשרו ויטפל באלו
 השמות ויתקן נפשו [באלו] הדרכים
 הוא דומה למלאך ולכהן גדול
 [כ]ל מה שיעשה לא יחזור פניו
 ריקם.²²

קצת ממשיך הטקסט לפרט את הטקס המגי. כאן אנו רואים רמז למוטיב השוואת הכוהן למלאך, שמקורו בספר מלאכי (ב, ז), והמופיע במגילות הגנוזות, במדרשים ובפיוט הארץ ישראלי.²³ למושג זה השלכות לספרות המגיה: כשם שהמלאכים משמשים בשמים, כך הכוהן משמש בבית המקדש;²⁴ אך בניגוד למלאכים, הכוהן הוא בשר ודם, ולכן עליו לטהר עצמו לפני שיתקרב לנוכחות האלוהית.²⁵ אחרי החורבן, העפר הקדוש והמים הקדושים אינם בנמצא, ולכן חשוב למחבר לטעון כי השמות הקדושים נמסרו גם לחכמי הסנהדרין: הגורם המרכזי בטקס הוא אותם שמות שנמסרו לידי חכמים שאינם כוהנים, ולפיכך הם ניתנים אף לכל אדם בישראל שנודע לו דבר הסוד, בכל מקום.

הטקס עצמו מחקה את הטקס המקראי גם בפרטים החומריים יותר. במקום המים הקדושים, על המבצע לקחת "מים נבועים מן עין נובעת בכלי חדש";²⁶ ובמקום עפר המשכן "תלך אל בית הכנסת ותקח עפר מן ד' פינות ההיכל של תורה".²⁷ ההמרה של עפר המשכן בעפר בית הכנסת מקבילה להמרת הכוהן הגדול בעל המגיה, כלומר בקורא הטקסט.²⁸ בדרך זאת העתיק מחבר "עניין סוטה" את הטקס מתחום המקדש לכל מקום. רעיון זה, שהטקס המגי ישמש תחליף ליסוד מסוים של פולחן המקדש, מופיע גם בספרי גורלות מן הגניזה וכן בספרי גורלות מודפסים.²⁹ בהקדמות לספרים אלה נהגו לתת תפילה, שיאמר אותה המשתמש בספר לפני שישאל בגורלות – המתפלל מתחנן שהאלוהים יקבל את הבקשה ברצון.³⁰ נעיין בדוגמה מקטע מן הגניזה (TS K1.131).³¹

22 דף 17d שורות 1-9 (שפר ושקד, א, עמ' 20).

23 סרך הברכות מקומראן (1Q28), 4/26-25; ויקרא רבה כא, יב, מהד' מרגליות עמ' תצג – ראו יהלום, עמ' 17, 123.

24 תפיסה זו היא הבסיס לשירות עולת השבת מקומראן, ומשתקפת בספרות ההיכלות – ראו ניצן, עמ' 207-238.

25 על ההשלכות לספרות ההיכלות והמגיה, ראו שוורץ, טקס וטהרה.

26 דף 17d שורות 11-12.

27 שם, שורות 13-14. לפי מקורות אחדים, יש בעפר המשכן כוח מגי, ולכן הוא היה אמור לשמש מרכיב חשוב ביצירת הגולם – ראו אידל, עמ' 87-89.

28 באותה מידה בית הכנסת שקול כנגד בית המקדש, בגלל קדושת ספרי התורה שבו – על תפיסה זו ראו פיין.

29 על ספרות הניחוש היהודי, ראו: טרכטנברג, עמ' 208-229; גרינפילד וסוקולוף; פרידלנדר; דייכס. תפילות אלו הן דוגמאות מצוינות לחסידות מגית, כלומר גישה דתית המחברת בין המגיה שבקמיע או שבספר לבין ערכי החברה היהודית ומסורתה; וכך, למשל, גם שלשלות הקבלה שנוכרו לעיל – ראו שוורץ, חסידות מגית.

31 קטע זה דומה לספר גורלות אחיתופל, המופיע בכמה גירסאות בכתבי יד ובדפוסים – ראו גורלות אחיתופל.

התפילה מדגישה כי המתפלל לא ישתמש בגורלות כדי "שיעבור על התורה ועל שכתוב בה", ומבטא את התקווה שהקהילה תהיה בין המחזיקים בתורה. בין השאר, המתפלל מבקש להשתמש בגורלות כי

אין בנו לא נביא ולא [כהן] לשאול באורים ותומים
 לכן באתי אליך ונשענתי על רחמיך הרבים לשאול
 בגורלות האלו³¹] כי אתה יי בגורלות בחרת ל
 לכל דבר להודיע לאדם דרכיך ויודו לו על כל
 מעשיך אם טוב ואם רע אם רפואה אם חולי
 אם הפסד אם ריוח דכתיב כוס ישועות אשא
 ובשם יי אקרא צרה ויגון אמצא ובשם יי אקרא...³²

בקטע זה מודיע המחבר בפירוש כי השיטה של שאלת הגורלות תמלא את מקומם של הנבואה ושל האורים והתומים.

הדים נוספים לפולחן המקדש

עד כה התמקד הדיון בקטעים שיש בהם יסוד נרטיבי-רטורי של איזכור בית המקדש. יסוד זה מכונה "היסטוריולה (historiola) מגית", דהיינו שיבוץ סיפור קצר בתוך טקסט מגי, על מנת לחזק את כוח הפעולה.³³ בקטעים שנידונו טען המחבר כי הטקסט המגי יכול לשמש תחליף לטקסט מסוים שהתקיים בבית המקדש שחרב; ראינו גם כי "עניין סוטה" מחקה את הטקסט התנ"כי אף בפרטיו. עם זאת, היסודות הפולחניים בולטים בסוג אחר של פעולה מגית, דהיינו טקסט ההכנה, שבו מטהר בעל המגיה את עצמו בצומות, בטבילות, ובשמירה על איסורים אחדים.

בכמה מקרים ניכרת קירבה פנומנולוגית בין פולחן המקדש למגיה. בקטע מן הגניזה (כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2643.4) מופיע טקסט, שהוא כנראה הקדמה לחיבור על שמות קדושים ואמירתם לפי תקופות השנה.³⁴ בהקדמה זו הקורא מוזהר לבל ישתמש בשמות להאדרת שמו, ולאחר מכן, הטקסט מודיע על הדרך לשימוש נכון בהם:

יום³⁵ והשמר שלא ייתך עליך חרון אף ואדם מ
 מבשרך ומדמך אל תוניהו ואל תבריהו ואל

32 TSK 1.131 עמ' א, שורות 6-12. תהלים קטז, יג-יד. כאן הטקסט תואם מדרש ידוע המקשר את הפסוקים האלה – ראו ספרי דברים פיסקא לב, מהד' פינקלשטיין עמ' 55-56; ויקרא רבה כד, ב, מהד' מרגליות עמ' תקנא.

33 על סוגה זו ראו שורץ, מגיה סכולסטית, עמ' 65-66, 196-198; והשוו פרנקפורטר, היסטוריולה.

34 הקטע דומה לספר הרזים בסגנונו ובתוכנו – לשני הטקסטים יש שמות מגיים משותפים – השו"ס ספר הרזים, הרקיע החמישי, שורה 8 ואילך.

35 זהו כנראה סוף משפט מדרש שחסר לנו; ייתכן שמדובר בתקופה של הכנה סגפנית שלפני לבישת השם.

תבקש גדולה לעצמך ואל תקפוץ מדלים
 ידיך ועשית את כל אלה ביראת אלהים שמור
 נפשך מאד מכל דבר רע ובעשותך את כל
 אלה ויצאת על הרהט והרבית בתפילה וב
 ובתחינה ובקש שלא תכלם עוד ודבר את גבורת
 השם הזה ביראה ורעד ואם ראית ברהט דמ
 דמות אריה אש דע כי צדקת ללבוש את השם
 הקדוש הזה ולקחת ציץ הזהב שחקוק בו
 השם הקדוש הזה וקשרתו בצוארך³⁶ ועל לבבך
 השמר שלא תטמא עוד כשהוא עליך פן
 תענש וכן תעשה כל דבר ותצליח ושלמו ד'
 תקופות... (שורות 1-14)

מטרת הטקס היא "לבישת השם", פעולה שבאמצעותה יצליח המבצע בכל אשר יפנה. הקטע דומה מאוד לטקסים ל"מלבוש השם" הנפוצים בטקסטים מגינים ומיסטיים מתקופת הגאונים ובספרות חסידי אשכנז, כגון "ספר המלבוש ותיקון מעיל הצדקה"³⁷. גם אצל חסידי אשכנז התפתחו טקסים שנמסר בהם שם האל או סוד ליד מקום שיש בו מים, דוגמת טקס "מסירת השם", שבו קיבל תלמיד מרבו את השם המפורש ליד נהר.³⁸ כאות להצלחת הטקס, מובטח שתופיע דמות אריה במי הרהט ליד ביתו של לובש השם. פעולת הצפייה במי הרהט קשורה גם לתופעה כללית יותר. בתרבויות שונות נמצאות טכניקות של צפייה מיסטית או של ניחוש באמצעות ראייה בנוזל, כגון מים, שמן וכיוצא בהם. בפפירוסים היוונים המגיים באים מקרים רבים של ניחוש באמצעות ההתבוננות בנוזל הנמצא בתוך קערה (lychnomancy);³⁹ בתלמוד נזכרת פרקטיקה שבה שואלים ב"שרי כוס ושרי בוהן".⁴⁰ בקטע המצוטט לעיל, המגיקון יחזה דמות אריה, דבר שמזכיר את ראשי האריות בחיות הקודש של חזון יחזקאל. אכן, במשך כל הטקס הזה נשמעים הדים של חזון יחזקאל – למשל, הרהט יכול להתפרש כסמל של נהר כבר. פרט אחד נוגע במיוחד לענייננו: על המבצע ללבוש את השם חקוק על "ציץ הזהב". ב"ספר המלבוש ותיקון מעיל הצדקה" כתוב גם כך:

- 36 האות א' כתובה למעלה מהשורה.
 37 חיבור זה נדפס בחלקו מכ"י הספרייה הבריטית Or. Add 15299 דף 92: אצל שלום, עמ' 130-131, ואצל לסס, עמ' 217.
 38 ראו דן, תורת הסוד, עמ' 74-76.
 39 ראו פמ"י, ד, 222-260, 3209-3354; ה, 1-53, 54-69; ז, 319-334. על טכניקות אלה ראו: גראף; ג'ונסטון.
 40 סנהדרין קא ע"א. שמואל דייכס אסף קטעים רבים, החל מן בבל בעת העתיקה עד ימי הביניים, על הניחוש באמצעות ההתבוננות בשמן – השוו: דייכס; דן, שרי כוס.

כום יהי שמו של ייחך עליך חנוּ אף נאדם מ
 מצטרך ונעזרך אל תוניהו ואל תבדיהו ואל
 תבקש גדולה לעצמך ואל תקטף מעלים
 ידך ועשית את כל אלה כינאת עליהם שמו
 נפשך מאד מכל דבר דע ופעשותך את כל
 אלה ויצאת על הרהט והרבית בתפילה וב
 ובתנה ובקש שלא תכלם עוד ודבר את בצורות
 השם הזה כינאת ורעד ואם נאית צדהט לך
 זמות אביה אם דע כי צדקת ללבוש את השם
 הקדוש הזה ולקחת סיך הזהב שחקוק בו
 השם הקדוש הזה וקשרתו בצורך ועל לב
 והשמו שלא תמנא עוד בשווא עליך כי
 תעש ובן תעשה כל דבר ותצליח נשמתך
 תקופות ואלה הם שנות שנים עשר שנים

השומדים על שנים עשר חדשי השנה
 שם פאל שם אש דהגאל
 שם הדינאר שם הדינאר
 שם הדינאר שם הדינאר
 שם הדינאר שם הדינאר

וזה השם הנכתב על הכובע בעיגול
 כעין צץ סביב המצנפת ואם תתפרץ לעשות ציץ זהב כתוב עלי
 השם מוטב וזה השם אשר תכתוב על הציץ או על המצנפת של
 הבגד⁴¹

בקטע הגניזה הציץ תלוי על הצוואר כקמיע, אך ב"ספר המלבוש" המבצע מחקה באופן ברור את נתינת ציץ הזהב של הכוהן הגדול, שגם עליו היה חקוק שם הווייה.⁴² על פי מקורות מן התלמוד, הציץ היה מְרָצָה "על הדם ועל הבשר ועל החלב שנטמא" בבית המקדש; וכשם שציץ הכוהן נחשב ככלי קודש יעיל במקדש, כך הבטיח הציץ המגי את הצלחתו של החזון.⁴³ אם כן, המבצע מקבל כביכול את כוחו של הכוהן הגדול, הטמון בשם המפורש החקוק בציץ, דהיינו כוח אלוהי. כאן, כמו ב"עניין סוטה", השם הקדוש הוא מה שמאפשר את העברת הקדושה מתחום המקדש החָרָב לתחום המגיה.

תופעה שכיהן יותר בסדרי הכנה אלה היא המאמץ המוגבר לטהר את המבצע מכל שמץ של טומאה, וספרי ההדרכה דורשים איסורים לפנים משורת הדין. פרקטיקות אלה משקפות תפיסה עתיקה של טהרה, שונה מזו של חז"ל. לפי פרקטיקות מגיות אלו, בן אדם משתדל לטהר את עצמו כמלאכי השרת, כדי שיתקרב לכוחות הנדרשים.⁴⁴

בכל הדוגמאות האלה נמצאים היסודות הפולחניים, אך לא הקרבת קרבנות ממש, ואולם זו נמצאת אף היא במגיה היהודית. על פי ספרי הדרכה מגיים ידועים, יש לשחוט בעל חיים מסוים, בדרך כלל עוף אך לפעמים גור אריה, ולהשתמש בדמו כדיו או כמרכיב בפעולה מגית.⁴⁵ על פי הפפירוסים המגיים היווניים, המגיקון מעלה למזבח צמחים, קטורת, ולפעמים גם בעלי חיים; הפפירוסים מדריכים את המגיקון להקריב לאלים עופות, ובמיוחד תרנגול לבן.⁴⁶ מקרים אלה מעידים בבירור כי המגיה בעולם ההלניסטי היתה ביטוי ביתי של הפולחן היווני-הרומי הכללי.⁴⁷

גם המגיה היהודית מכוונת להקרבת בעלי חיים, אף שהקרבות פסקו עם חורבן בית המקדש. דוגמה מפורסמת לכך היא מנהג "הכפרות", שבו אדם שוחט תרנגול (תרנגולת לנשים) כדי לכפר על החטאים. על פי יעקב לאוטרבר, שחיטת התרנגול פירושה מתנה לשטן;⁴⁸ ואף שבדוגמאות שנבחנו להלן אין השטן נזכר, ראוי להשוותן ל"כפרות".⁴⁹

41 כ"י הספרייה הבריטית Or. Add 15299 דף 92 שורות 17-20. על טקסט זה ראו גם שוורץ, להבנת הריטואל.

42 שמות כח לו, שם לט ל, ויקרא ח ט. לשימוש מגי במילה ציץ השוו ספר הרוזים עמ' 74, 84, 105, וראו את הדיון בעמ' 3-4.

43 ראו: פסחים פ ע"א, יומא ז ע"א, מנחות כה ע"א.

44 ראו: שוורץ, טקס וטהרה; לסס.

45 ראו להלן. על השימוש בגור אריה, ראו ספר הרוזים, הרקיע הראשון, שורות 117-130. כל ההפניות לספר הרוזים הן ממהדורת מרגליות.

46 למשל, פמ"י, ד, 2891-2942 (יונה לבנה); ד, 26-51 (תרנגול לבן).

47 על נקודה זו ראו סמית, החלפת מקומות. טקסט אחד מן הדת היוונית מחייב את שחיטתה של חיה גם כאשר דמה אמור לשמש כדיו, כדי שהדם יהיה טרי – ראו ג'ונסטון.

48 לאוטרבר, תשליך. והשוו אפטוביצר, נוסחאות, עמ' 92-94.

דוגמה ידועה וחשובה לקרבנות במגיה נמצאת בספר הריזים:

אם תבקש לדבר עם הירח ועם הכוכבים על עסק כל דבר קח שכוי לבן וקמח סלת ושחוט את הסכוי לתוך מים חיים. ובדם ובמים גבל את הסלת ועשה ג' עוגות ותנם בשמש וכתוב עליהם בדם שם המחנה החמישית ושם השוטר ותנם שלשתן עלי שולחן עץ הדס ואמור נגד הירח או נגד הכוכבים ואמור: משביע אני עליכם שתקריבו מזל פלוני וכוכבו לכוכב פלו' ומזלו להיות אהבתו קשורה בלב פלו' בן פלו' ואמור תנו אש מאשכם בלב פלו' זה או פלונית דא ותעזוב בית אביה ואמה באהבת פלוני זה בן פלונית. וקח שני העוגות ותנם עם השכוי בצלוחית חדשה וחתום פיה בשעוה וטמון הצלוחית במקום שאין השמש עליו.⁵⁰

מסתבר כי פרקטיקה זו, המיועדת לכאורה "לדבר עם הירח ועם הכוכבים", היא בעיקר השבעה לאהבה, והירח והכוכבים משמשים בה כשדכנים שמיימים. שמות המלאכים, שהם, כביכול, "כתובת" ההשבעה, אינם נכללים בהשבעה עצמה, אלא הם חקוקים בעוגות. מנהגים דומים, אף שמשמעותם אינה זהה, נמצאים בפפירוסים המגיים היווניים,⁵¹ בספרות ההיכלות ובקטעי גניזה מגיים,⁵² והם מונחים גם ביסוד טקס חניכת הילדים באשכנז.⁵³ לדוגמה, באגן ים התיכון ובאירופה נהגו לכתוב אותיות על עוגות ולאכולן על מנת לחזק את הזיכרון. במקרה דנן, העוגות אינן נאכלות אלא החומר הנדרש, הדם והמים, מעורב בהן. אך כמה פרקטיקות בפפירוסים היווניים מורות למבצע לאפות עוגות או כדורים כדי לזבוח אותם לכוחות השמימיים; הכנה זו מאפשרת לו לשמר את החומר המגי הנדרש ביותר בצורה נוחה.⁵⁴

אך כיצד להסביר את שחיטת התרנגול? השחיטה לא בוצעה על מזבח אלא במקום מים חיים. הנהר ידוע כמקום טהור, והטקס מזכיר מקרים בתנ"ך של התגלות אלוהית ליד מים, כגון ליעקב וליחזקאל.⁵⁵ לאוטרבך טען כי העם נהגו לעבוד את האל ליד מקומות המים, ואף נדבו נדבות אל האלים הממונים על הים.⁵⁶ לדעתו, כל המעשים האלה מבוססים על תפיסה שבה אלים מסוימים וכוחות על-טבעיים שוכנים בסמוך למים, ועל כן ראוי כי מקדשים ופולחנים ימוקמו ליד נהרות, ימים או בורות מים. בקטע הנידון יש להניח את העוגות על שולחן עץ הדס; ייתכן שהשולחן משמש במקום המזבח בבית המקדש, ורומז על שולחן לחם הפנים.⁵⁷

49 ראו ספר הריזים, הרקיע הראשון, שורות 119-121.

50 ספר הריזים, הרקיע הראשון, שורות 160-169.

51 השו"פמ"י, א, 232-247; ג, 410-423.

52 ראו: שוורץ, מגיה סכולסטית, עמ' 43-47; מרקוס; שפר, ספרות המגיה, עמ' 88-91.

53 על מנהג זה ראו: מרקוס; קנרפוגל; שוורץ, מגיה סכולסטית, עמ' 47.

54 ראו, למשל, פמ"י, ד, 2891-2942.

55 לדוגמאות נוספות רבות, ראו לאוטרבך, תשליך, עמ' 304-309.

56 שם, עמ' 309-341.

57 גם בפמ"י משמש דם העוף כמין "דיו" שרושמים בה את השמות הקדושים, ואחר כך היא מתערבבת

בסולת – ראו, למשל, פמ"י, ד, 2891-2942.

מהי משמעות השימוש בתרנגול? העוף הוא בעל חיים שיד האדם משגת בקלות יחסית, וזו כנראה הסיבה שהוא משמש קרבן אצל עניים ופשוטי עם בכמה תרבויות: הוא מופיע בפפירוסים היווניים וכן בדת הסַנְטֵרִיָה (Santeria), דתם של כמה חוגים מבני אפריקה באזור הקריבי. בימי הביניים ציינו כמה חכמים יהודים את מחירו הזול של התרנגול כדי להסביר את התאמתו למנהג הכפרות; לעומת זאת, עשירים נהגו לשחוט אילים ו"בעלי קרניים"⁵⁸.

בטקס הכפרות משמש התרנגול במובהק כתמורה לאדם; הרעיון מבוסס על הכינוי "גבר" לשכווי, ובשעת הטקס אומר המתפלל: "נפש תחת נפש"⁵⁹. מנהג זה מעניין במיוחד מבחינה מתודולוגית כביטוי גלוי של התיאוריה הגורסת שבעל החיים הוא תמורה למקריב. לאור ההקבלות שראינו, אפשר להסביר את הטקס כמעשה של תקשורת סמלית מורכבת בין האדם לכוחות העליונים. בפעולה זו מייצג התרנגול את המבצע עצמו; העוגות מייצגות את בני הזוג שבעל המגיה מבקש לייחד. אפשר לפרש את הטמנת התרנגול והעוגות כמתנה לכוחות העל-טבעיים; אף שהם טמונים, ה"כתובת" למתנה – ברקיע החמישי – חקוקה בעוגות. הכתיבה בדם פירושה שההשבעה או החומר המגי נושא עימו את הכוח של חיי בעל החיים, ומסמן כי חיים ומוות תלויים בבקשת המבצע.⁶⁰ בניגוד לדוגמאות של טקסים מגיים שראינו לעיל, שברורה בהם השפעת המסורת היהודית על המגיה היהודית, בטקס מספר הרזים בולט האופי הבינלאומי – בטקס זה חסרים סמלים מפורשים של המשכן. קיים דמיון רב בין הטקס מספר הרזים לבין טקסים שבפפירוסים היווניים המגיים ובמקורות דומים. קרבנות כאלה משמשים, כנראה, מעין ניהול ביתי של הפולחן "הרשמי", כגון פולחן העיר;⁶¹ גם ההקרבה של עופות מתאימה לאופי המקומי הזה.

סיכום

מה ניתן ללמוד מהטקסים שסקרנו על הדת ועל החברה? שתי מסקנות עיקריות נוכל להסיק. ראשית, הן מבליטות את התכונות המשותפות למגיה ולפולחן. מגיה ופולחן הקרבנות עוסקים שניהם במעשים החומריים ביותר של הדת, וכמה חוקרי מקרא רואים בתפיסת המקרא לגבי כוחות שדיים, ובאמונתו בתועלת הפולחן, עדות כי היו בפולחן המקראי יסודות מגיים.⁶² שנית, ראינו עדות שפולחן המקדש משך את לב העם – בעלי המגיה, המחברים, הקהל והקוראים, כיבדו את כוהניו ואפילו חיקו את פולחן המקדש; הם ביקשו תחליפים לטקסיו האבודים ושמרו את זכרו בגלוי ובסתר.

58 לאוטרבאך, תשליך, עמ' 355-356; וראו את תשובתו של רב ששנא גאון, המצוטטת שם.

59 על השלכות מושג זה, ראו שפיגל, עמ' 65-66. על הכפרות ראו: שפרבר, א, עמ' לג-לד; ב, פד-פה; לאוטרבך, תשליך.

60 על תפקידה של הכתיבה במגיה ראו פרנקפורטר, קסם הכתיבה.

61 ראו סמית', החלפת מקומות.

62 ראו לוין, בפני האל, עמ' 77-91, והשוו אנדרסון, עמ' 4-25.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אידיל, גולם: מסורות מגיות ומיסטיקות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי, ירושלים תשנ"ו.
- אליאור, ר' אליאור, "בין ההיכל הארצי להיכלות שמימיים: התפילה ושירת הקודש בספרות ההיכלות וזיקתו למסורות הקשורות במקדש", תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 341-380.
- אנדרסון G.A. Anderson, *Sacrifices and Offerings in Ancient Israel: Studies in their Social and Political Importance*, Atlanta 1987.
- אפטוביצר, בית המקדש א' אפטוביצר, "בית המקדש של מעלה עלפי האגדה", תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 137-153, 287.
- אפטוביצר, נוסחאות א' —, "נוסחאות שונות מפירושי רבינו חננאל", הצופה לחכמת ישראל ב (תרע"ב), עמ' 82-95.
- בית המדרש א' יעללינק, בית המדרש, א-ג, ירושלים תרצ"ח.
- בער, י' בער, "עבודות קרבנות בימי הבית השני", ציון מ (תשל"ה), עמ' 95-153.
- גולדשטיין, נ' גולדשטיין, "עבודת הקרבנות בהגות חז"ל שלאחר חורבן בית המקדש", דעת 8 (תשמ"ב), עמ' 29-51.
- גונסטון S. Iles Johnston, "Sacrifice in the Greek Magical Papyri", *Ancient Magic and Ritual*, eds. M. Meyer & P. Mirecki, 2, Leiden (forthcoming).
- גורלות אחיתופל ספר גורלות אחיתופל השלם, ירושלים תשכ"ה.
- גנק, י' גנק, "מצוות סוכה בהלכה של חז"ל: בין בית למקדש", דעת 42 (תשנ"ט), עמ' 64-137.
- גראף F. Graf, "Magic and Divination", *The World of Ancient Magic*, eds. D.R. Jordan et al., Bergen 1999, pp. 283-298.
- גרינוולד, א' גרינוולד, "מקומן של מסורות כהניות ביצירתה של המיסטיקה של המרכבה ושל שיעור קומה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו (תשמ"ז), עמ' 65-120.
- גרינפילד וסוקולוף J.C. Greenfield & M. Sokoloff, "Astrological and Related Omen Texts in Jewish Palestinian Aramaic", *Journal of Near Eastern Studies* 48 (1989), pp. 201-214.
- דייכס S. Daiches, *Babylonian Oil Magic in the Talmud and in the later Jewish Literature*, London 1913.
- דן, מטטרון J. Dan, "The Seventy Names of Metatron", *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies*, Division C (1982), pp. 19-23.
- דן, שרי כוס י' דן, "שרי כוס ושרי ברהן", תרביץ לב (תשכ"ג), עמ' 359-369.
- דן, תורת הסוד —, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח.
- דסטרו A. Destro, *The Law of Jealousy: Anthropology of Sotah*, Atlanta 1989.
- האופטמן J. Hauptman, *Rereading the Rabbis: A Woman's Voice*, Boulder (CO) 1998.
- הר מ"ד הר, "הרצף שבששלת מסירתה של התורה", ספר זכרון ליצחק בער, ציון מד (תשל"ט), עמ' 43-56.
- ולטרי G. Veltri, "Inyan Sota: Halakhische Voraussetzungen für einen magischen Akt nach einer theoretischen Abhandlung aus der Kairoer Geniza", *Frankfurter Jüdaistische Beiträge* 20 (1993), pp. 23-48.
- טרבחטנברג J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion*, New York 1939.
- יהלום י' יהלום, או באין כול: סדר העבודה הארץ-ישראלית הקדום ליום הכיפורים, ירושלים תשנ"ז.

- J.Z. Lauterbach, "The Ritual for the Kapparot Ceremony", *Studies in Jewish Law, Custom and Folklore*, New York 1970, pp. 133–142. לאוטרבך, כפרות
- , "Tashlik: A Study in Jewish Ceremonies", *Rabbinic Essays*, New York 1951, pp. 299–433. לאוטרבך, תשליך
- B.A. Levine, *Numbers 1-20: A New Translation and Commentary* (Anchor Bible v. 4), New York 1993. לוין, במדבר
- , *In the Presence of the Lord*, Leiden 1974. לוין, בפני האל
- R.M. Lesses, *Ritual Practices to Gain Power: Angels, Incantation, and Revelation in Early Jewish Mysticism*, Harrisburg (PA) 1998. לסס
- ז מונטר, מבוא לספר אסף הרופא, ירושלים תשי"ח. מונטר
- A. Marmorstein, "Beiträge zur Religionsgeschichte und Volkskunde", *Jahrbuch für Jüdische Volkskunde* 25 (1924–25), pp. 377–383. מרמורשטיין
- א' מרקוס, סכסי ילדות: חניכה ולימודים בחברה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"ח. מרקוס
- ב' ניצן, תפילת קומראן ושירתה, ירושלים תשנ"ז. ניצן
- J.Z. Smith, "Trading Places", *Ancient Magic and Ritual Power*, eds. M. Meyer & P. Mirecki, Leiden 1995, pp. 13–27. סמית', החלפת מקומות
- , *Drudgery Divine: On the Comparison of Early Christianities and the Religious of Late Antiquity*, Chicago 1990. סמית', נצרויות קדומות
- ספר הרזים הוא ספר כשפים מתקופת התלמוד, מהדורת מ' מרגליות ירושלים תשכ"ז. ספר הרזים
- S. Fine, *This Holy Place: On the Sanctity of the Synagogue during the Greco-Roman Period*, Notre Dame (IA) 1997. פיין
- H.A. Fischel "The Use of Sorites (*Climax, Gradatio*) in the Tannaitic Period", *Hebrew Union College Annual* 44 (1973), pp. 119–144. פישל
- Papyri Graecae Magicae: Die griechischen Zauberpapyri*, ed. Karl Preisendanz, Leipzig & Berlin 1928, 1941, Stuttgart 1974. פמ"י
- I. Friedlaender, "A Mohammedan Book on Augury in Hebrew Characters", *Jewish Quarterly Review*, o.s., 19 (1907), pp. 84–103. פרידלנדר
- D. Frankfurter, "Narrating Power: The Theory and Practice of the Magical *Historiola* in Ritual Spells", *Ancient Magic and Ritual Power*, pp. 457–476. פרנקפורטר, היסטוריולה
- , "The Magic of Writing and the Writing of Magic: The Power of the Word in Egyptian and Greek Traditions", *Helios* 21 (1994), pp. 189–221. פרנקפורטר, קסם הכתיבה
- י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית מימי קדם עד סוף בית שני, א-ה, ירושלים תש"ך. קויפמן
- F. Clark, *Eucharistic Sacrifice and the Reformation*, Oxford 1967². קלארק
- E. Kanarfogel, *Jewish Education and Society in the High Middle Ages*, Detroit 1992. קנרפוגל
- M.D. Swartz, "Sage, Priest, and Poet: Typologies of Leadership in the Ancient Synagogue", *Jews, Christians and Polytheists in the Ancient Synagogue: Cultural Interaction During the Greco-Roman Period*, ed. S. Fine, London 1999, pp. 101–117. שוורץ, חכם, כוהן ופייטן
- , "Magical Piety in Ancient and Medieval Judaism", *Ancient Magic and Ritual Power*, pp. 167–183. שוורץ, חסידות מגית
- , "'Like the Ministering Angels': Ritual and Purity in Early Jewish Mysticism", *AJS Review* 19 (1994), pp. 135–167. שוורץ, טקס וטהרה

- , “Understanding Ritual in Jewish Magic: Perspectives from the Genizah and Related Sources”, *Officina Magica*, London (forthcoming).
- , “Scribal Magic and its Rhetoric: Formal Patterns in Hebrew and Aramaic Incantation Texts from the Cairo Genizah”, *Harvard Theological Review* 83 (1990), pp. 163–180.
- , *Scholastic Magic: Ritual and Revelation in Early Jewish Mysticism*, Princeton 1996.
- , “Sacrificial Themes in Jewish Magic”, *Ancient Magic and Ritual Power*, 2 (forthcoming).
- , *Mystical Prayer in Ancient Judaism: An Analysis of Ma’aseh Merkavah*, Tübingen 1992.
- L.H. Schiffman & M.D. Swartz, *Hebrew and Aramaic Incantation Texts Selected Texts from Taylor-Schechter Box K1, from the Cairo Genizah*: Sheffield 1992.
- ג. שלום, פרקייסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל”ו.
- S. Spiegel, *The Last Trial*, New York 1967.
- P. Schäfer, “Jewish Liturgy and Magic”, *Geschichte – Tradition – Reflexion: Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag*, eds. H. Cancik et al., Tübingen 1996, pp. 541–544.
- , “Jewish Magic Literature in Late Antiquity and the Early Middle Ages”, *Journal of Jewish Studies* 41 (1990), pp. 75-91.
- P. Schäfer & S. Shaked, *Magische Texte aus der Kairoer Geniza*, 1–2, Tübingen, 1994–1997.
- ד’ שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, א-ה, ירושלים תש”ן-תשנ”ח.
- K. Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, New York 1971.
- שוורץ, להבנת הריטואל
- שוורץ, מגיה כתובה
- שוורץ, מגיה סכולסטית
- שוורץ, ענייני קרבנות
- שוורץ, תפילה מיסטית
- שיפמן ושוורץ
- שלום
שפיגל
- שפר, ליטורגיה ומגיה
- שפר, ספרות המגיה
- שפר ושקד
- שפרבר
תומס

